

IVAN D O R O V S K Ý

K METODOLOGII SROVNÁVACÍHO STUDIA BALKÁNSKÝCH LITERATUR

Ve svém příspěvku bych se chtěl soustředit na některé podle mého názoru klíčové otázky srovnávacího studia slovanských a neslovanských literatur Balkánů v druhé polovině 18. a v první polovině 19. století. Je to období, které je spjato a nástupem kapitalistických vztahů, s vytvářením a upevňováním národního uvědomění, buržoazních národů a národních kultur. Do jednotlivých balkánských zemí pronikají západoevropské racionalistické a osvícenské myšlenky, které pomáhají v ideologickém boji s feudalismem. O období osvícenství, jehož otázky v posledních letech soustřeďují pozornost řady badatelů, lze však podle I.S. Brazinského mluvit, jestliže se odrazilo v národní literatuře, neboť vzniklo a rozvíjelo se pouze v podmínkách většího nebo menšího stupně formování národa.^{1/} Literární historikové, kteří se tímto obdobím zabývají, konstatují, že z hlediska srovnávacího není období osvícenství v balkánských slovanských a neslovanských literaturách dostatečně zpracováno^{2/} /I.Konev/.

Nechceme-li upadnout do metodologických omylů, musíme si uvědomit, že obecným a zákonitým rysem rozvoje v balkánských zemích je těsné spojení literatury s národně osvobozeneckým zápasem a s revolučně demokratickým hnutím. Proto otázky osvícenství lze podle našeho názoru zkoumat jedině za předpokladu, že budeme sledovat rozvoj literatury v nejširším slova smyslu v těsném spojení s rozvojem národně osvobozeneckých snah jednotlivých balkánských národů v průběhu více než jednoho století.

Na balkanistickém kongresu v Sofii v roce 1966 byl přednesen referát o srovnávacích dějinách balkánských literatur počínaje od 18. století. Podle našeho názoru tu vzniká otázka, z jakého hlediska zkoumat vývoj literatur jednotlivých balkánských národů od druhé poloviny 18. století do první poloviny století devatenáctého. Nabízí se tu možnost zkoumat je buď chronologicky /což se zatím děje ve většině existujících dílčích studií/, podle jednotlivých literárních žánrů, nebo spojit obě tato hlediska.

Přesto, že se už na několika kongresech a konferencích o této otázce hovořilo, můžeme říci, že problémy srovnávacího studia balkánských literatur v celku jsou stále ještě málo zpracovány. Je obecně známo, že ve vývoji literatur národů jihovýchodní Evropy existují podstatné společné znaky. Odtud vyplývá také nezbytnost jejich srovnávacího studia, na jehož základě lze odhalit jejich vývojové zákonitosti. Společné znaky jsou dány zonální blízkostí balkánských národů, jazykovou příbuzností, společným politickým osudem většiny z nich pod vládou Turků nebo habsburské monarchie, společným nebo podobným hospodářským a sociálně politickým vývojem ap. Kromě studia typologických nebo stylově podmíněných aspektů bude nutné také současné studium jejich rozdílů, jejich vlastní specifiky, národního svérázu každé ze zkoumaných balkánských literatur.

Při studiu různých otázek spjatých tak či onak s osvícenskými idejemi na Balkáně mělo by se vycházet z předpokladu, že tento složitý ideologický proud probíhal v různých balkánských zemích různě. Přitom by se však nemělo zapomínat na druhou stránku našeho předpokladu, že totiž osvícenství neprobíhá v různých

balkánských zemích izolovaně, samo pro sebe, bez výrazných i méně zřetelných spojů a souvislostí s podobnými procesy v ostatních zemích evropských. Bulharaký literární historik a etnograf Ivan Šišmanov ve svých pronikavých studiích o bulharakém obrození uvedl několik správných analogií mezi osvícenstvím v balkánských zemích a osvícenstvím v rozvinutých zemích západní Evropy. Myslím, že Šišmanov svým správným přístupem dokázal přednosti a význam srovnávací metody v literární vědě.

Vraťme se k našemu předpokladu, že osvícenské myšlenky pronikaly do jednotlivých literatur balkánských národů různě - jinak např. v Řecku, Srbsku nebo Rumunsku, kde se projevuje silněji, jinak v Bulharsku nebo ve Slovinsku. V Řecku např. zachvacuje všechny oblasti duchovního rozvoje lidu. To přirozeně souvisí s diskontinuitou v kulturních vlivech, která je charakteristická pro Balkánský poloostrov ve srovnání s tím, jak probíhaly tyto kulturní vlivy ve střední a západní Evropě. Proto, chceme-li pochopit celý složitý vývoj jednotlivých balkánských literatur a národních kultur vůbec, musíme se vrátit o několik století dozadu. Balkán představoval po pádu Cařihradu zvláštní oblast mezi východem a západem. Probíhaly v něm po několik století proměny benátské a byzantské kultury, vyvolané velkými migracemi a emigracemi představitelů různých balkánských národů v době turecké poroby. Byzantská kultura, která vstřebala také mnoho prvků východních kultur, pokračovala v době tureckého panství a v různých podobách se šířila v největší části Balkánského poloostrova, dokonce pronikala i do těch oblastí, které v pozdějších stoletích nebyly přímo ve sféře jejího rozšíření. Tak se stala balkánskou kulturou par excellence, dnes bychom řekli, že se stala

literárním balkanismem. Na Balkáně vznikají různá kulturní centra, která rozvíjejí velmi živou osvětlovězdělávací, posdávají národně osvícenskou činnost. Jejich představitelé sice stále ještě zůstávali úzce spjatí s byzantskou středověkou kulturní tradicí, zároveň však postupně začínali spojovat svou činnost se západoevropskou kulturou období baroka. Přitom je nutné mít na zřeteli, že řecká kultura byla především kulturou měst a velkých obchodních cest : cařihradsko-bělehradské a solunsko-bělehradské.

V dosavadní odborné literatuře se uvádí, že v obrozeném úsilí balkánských národů působily dva důležité faktory : a/ rakouško-turecké a rusko-turecké války a zahraniční emigrace. Je pravda, že v době rakouško-tureckých válek kultura střední Evropy proniká do srbských oblastí, do Bosny, Bulharska, dostává se až do Soluně a Cařihradu. Méně už se však zkoumají příčiny stěhování, spíše se obrací pozornost k výsledkům, k "historické úloze", jakou sehrála balkánská emigrace v obrození řeckého, srbského, bulharského nebo albánského národa. Bez zkoumání příčin však těžko může dojít k věrohodným a vyčerpávajícím závěrům.

Je jisté, že kromě příčin historických tu byly také příčiny psychologické nebo morální /vnitřní protest proti násilí, útěk od poroby, osobní nejistota i nejistota majetku vlivem válek/, stěhování vyvolané tureckými nájezdy, daní z krve, rakouško-tureckými válkami, řáděním krđžalijských hord, následkem náboženského pronásledování až po stěhování, která bylo důsledkem bojů za nezávislost /1804- 1813, 1813- 1815/ atd.

Kromě toho tu byly také příčiny ekonomické /stěhování z hospodářsky zaostalejších krajů do hospodářsky silnějších jak

uvnitř země, tak i mimo ni/ i příčiny klimatické aj. Mluví-li se v literatuře o stěhování, má se na mysli hlavně emigrace do jiné země. Existovalo tu však také stěhování uvnitř dané balkánské země, tj. stěhování z jedné oblasti do oblasti jiné /např. Řekové a cíncaci se stěhovali do hor v Egejské oblasti, část Bulharů do hor Balkánu a Středné hory, Srbové např. do horaké a nepřístupné Černé Hory apod./

Méně nebo téměř vůbec se zatím nezkoumá složení obyvatelstva, které se stěhovalo. Vezměme např. velké stěhování za Arsenija Černojeviče do jižních Uher. Mezi těmi, co emigrovali, bylo mnoho městského obyvatelstva, řemeslníků a obchodníků, kteří se dostali až do Budína, Pešti a do Komárna. Podobná byla také situace v Řecku. Už po míru v Karlovcí /1699/ i později tisíce Řeků emigrovalo do uherakých měst, do Terstu, Vídně, do Moldavska, Valašska i do Ruska. Řecká emigrace zesílila zvláště po francouzské revoluci. Podle svědectví tehdejších pramennů odešlo z Řecka před Francouzskou revolucí jen do Rakouska více než 80 tisíc řeckého obyvatelstva. Po roce 1789 se tento počet značně zvýšil. Přitom ve všech případech dochází ke vzájemné migraci a přizpůsobování obyvatelstva /slovanského i neslovanského a navzájem/ ve změněných kulturně politických a národnostních podmínkách, ke změně národností i víry. A tak se mnohá města, např. Budín, Vídeň, Sentendre, stávají v 18. století kulturními centry nejen příšeďších Srbů, nýbrž i Řeků a příslušníků jiných balkánských národností.

Do konce 18. století a v prvních desetiletích minulého století byla řecká literatura a vzdělanost vůbec chápána neřeckými /stejně jako řeckými/ politickými a kulturními pracovníky té

doby jako součást kulturního vývoje na Balkáně. Neřečtí /tj. slovanští i neslovanští/ literární tvůrci a kulturně vzdělaní lidé znali řeckou literaturu stejně, jako jejich řečtí kolegové. A stejně jako vzdělaní Řekové, také oni na ni navazovali /nebo usilovali o to s větším či menším úspěchem/, přijímali ji tvůrčím způsobem, ukazovali, jak je nezbytné se od ní učit. Ve svém počínání viděli kontinuitu nejen s vlastním, domácím, v některých zemích často přerušovaným vývojem, nýbrž i s kulturně politickým vývojem řeckým ve vlastním Řecku a v řeckých emigrantických centrech v zahraničí. Proto úkolem srovnávacího studia balkánských literatur by mělo být zkoumání míry tvůrčího přijímání, navazování a rozvíjení a jejich přínosu pro další rozvoj dané vznikající národní literatury. Jestliže do staročeské literatury zahrnujeme také díla psaná latinským jazykem, pak bychom měli také zkoumat, nakolik řecky psaná díla, zvláště v 17.- 19.století, přispěla k rozvoji literatur jednotlivých balkánských národů.

Kdybychom takto přistupovali k dané problematice, mohly by nám zřetelněji vyplynout odpovědi na otázky, proč vlastně počátky národně obrozenských snah Řeků, Srbů či Bulharů vznikají mimo vlastní, domácí území, tj. v Uhrách, ve Vídni, Terstu či Moldavsku a Valašsku. Balkánské národní literatury se rozvíjejí a působí v zahraničních kulturních střediscích. Např. řecká literatura se rozvíjí v Rumunsku, Rusku, ve Vídni či Pešti, Cařihrad se stává centrem rozvoje všech balkánských literatur, bulharská a albánská literatura nacházejí příznivou půdu pro svůj rozvoj v rumunských knížectvích atd. Přitom literární tvůrce a kulturní pracovníky, kteří působili v jiném národním prostře-

dí, spojovaly při nejmenším dvě věci : stejné cíle kulturně politické a osvětové a stejné prostředí, které na ně působilo. Odtud se pak dostáváme k dnes vůbec ještě nepropracované otázce, že mnozí z nich vytvářejí nebo spolupůsobí na vytváření národní literatury té země, v níž žijí a pracují. Neboť řecky psaná literatura plnila dlouho svou funkci nejen ve vlastním Řecku, nýbrž také v ostatních kulturních centrech na Balkáně i mimo něj a přirozeně v sousedních zemích. S tím úzce souvisí také otázka jazyka a jazykových stylů. Jestliže např. u nás existovala antinomie mezi latinou a češtinou, pak v Řecku vzniká jako protiklad k atické řečtině snaha o zavedení srozumitelného, hovorového jazyka, tzv. dimotiki, do literatury a do každodenního života a u slovanských národů Balkánu vedle církevní slovanštiny jako jazyka vysokého stylu se postupně prosazuje nízký styl, t.j. jazyk lidový, hovorový. Úsilí o to, vytvářet světakou i duchovní literaturu v "prostém", "rodném", lidovém, hovorovém atd. jazyce probíhá ve všech balkánských slovanických i neslovanických zemích analogicky, třebaže ne ve stejném časovém období. Podobně je nezbytné zkoumat srovnávacím způsobem a přinejmenším v obecně balkánských souvislostech také myšlenky a názory osvícenských a národně obrozených představitelů o vlastním jazyce a vlastním národě a ideje o kontinuitě historického vývoje vlastního vytvářejícího se národa. Mělo by tedy jejich dílo patřit zcela logicky dvěma národním literaturám. Takových literárních tvůrců, kteří přispěli k rozvoji dvou i více literatur je na Balkáně dost, zvláště v období, o němž zde hovoříme, t.j. v druhé polovině 18. a v první polovině 19.století.

Politická, sociální i kulturní situace na Balkáně v pro-

bíraném období přimutla mnoho tvůrců nejen žít a tvořit mimo území vlastního formujícího se národního celku, nýbrž v jiné jazykově příbuzné nebo i odlišné zemi. Chápající potřeby etnického celku, v němž žijí, někteří z nich pak věnují své tvůrčí schopnosti lidu této země. Jak v prvním případě, kdy čerpají podněty z dané literatury pro svou činnost, zaměřenou na rozvoji vlastní národní literatury, tak také v druhém případě, kdy se zcela oddávají činnosti ve prospěch země, v nichž žijí, je dosud mnoho odlišných hodnocení. Literární historie jednotlivých balkánských zemí přistupuje tu k charakterizaci daného období z čistě národního hlediska a nebere v úvahu širší balkánské souvislosti. Čistě národní hledisko, hledisko jejich původu pak pochopitelně brání tomu, aby se dospělo k objektivnímu a tedy správnému hodnocení nejen jejich vlastní činnosti, nýbrž rozvoje literatury a kultury balkánských slovanských a neslovanských národů vcelku. To vede mnohdy k tomu, že vystupují do popředí nacionalistické a šovinistické tendence.

Důležitým úkolem českých, slovenských a ostatních balkanistů z nebalkánských zemí proto bude, osvětlit na analogických příkladech ze střední a východní Evropy nesprávnost takového úzce nacionálního přístupu k dané složité problematice. Tím by mohli přispět k odstranění existujících rozdílných názorů a ke sblížení balkánských národů vůbec.

Při srovnávacím studiu balkánských literatur je třeba mít vždy na zřeteli, že tvůrčí osobnosti, které žily v balkánských i nebalkánských zemích, nebyly nikdy izolovány od sociálně politických a kulturně osvětových hnutí v Evropě. Další podrobnější srovnávací výzkum, založený na širokých základech, by měl ukázat

na cesty pronikání západoevropských osvícenských idejí na Balkán. Podotýkám, že tu významnou úlohu sehrála řecká diaspora ve Vídni, v Terstu, Benátkách, v některých maďarských a rumunských městech na jedné straně a kulturní centra ve vlastním Řecku. Kdybychom nebrali v úvahu tyto skutečnosti a neuvědomovali si v plné šíři jejich závažnost, mohli bychom se dopustit jednostranného pohledu a mohli bychom dojít ke zkresleným závěrům.

Jak správně poznamenává bulharský literární historik Ilja Konev, je nezbytná diferenciacie osvícenství od kulturně osvětových proudů. Chceme-li dospět k literárním důvodům uvedené diferenciacie, říká Konev, měli bychom podrobněji zkoumat "relativní hranice mezi těmito vzájemně se podmiňujícími kategoriemi v každé balkánské zemi zvlášť a na Balkáně vůbec", analyzovat vnitřní podmínky, za jakých se projevují, a jejich vztah k západoevropskému osvícenství. V souvislosti s tím vystupuje dosud neprobádaná otázka fanariotského aspektu řeckého osvícenství a hlavně pak problematika literárních aspektů osvícenství, které zůstávají dosud jak z hlediska metodologického, tak i z hlediska literárně historického nedostatečně zpracovány.

Na konferenci v Moskvě v roce 1968, věnované otázkám východních literatur, sovětská literární historička I.G.Neupokojevová vystoupila s myšlenkou, že "zatímco pro největší země západní Evropy je charakteristické, že ideologie osvícenství byla vyjádřena neúplněji v takových formách realismu, které nazýváme formami realismu osvícenského, ... v umění zemí střední a jihovýchodní Evropy rozvoj osvícenské ideologie našel svůj odraz p ř e v á ž n ě v romantických formách".^{3/} Je obecně známo,

že v ruské a západoevropských literaturách je osvícenství v určité etapě těsně spjato s estetikou klasicismu a sentimentalismu. Ovšem nakolik je romancismus v balkánských literaturách esteticky spjat "převážně" - jak říká Neupokojevová, - s osvícenstvím a osvícenskou ideologií, nebo nakolik je osvícenství pouze jedním z jeho zdrojů, zůstává zatím málo vysvětleno.

Na základě dosavadního výzkumu lze říci, že literární estetický základ balkánského osvícenství konce 18. a počátku 19. století tvoří různě diferencované typy nejen romantismu, ale i sentimentalismu a realismu. Zatím se zkoumá izolovaně v jednotlivých národních literaturách balkánských národů např. široká popularita takových děl, jako jsou nejrůznější slabikáře, kompilační příručky světových dějin nebo mytologie, díla demograficko-geografická, gramatické příručky ap.č. aniž se dostatečně přihlíží k neméně populárním dílům, která mají přímý vztah k aktuálním sociálně politickým a kulturním procesům na Balkáně, jakými jsou např. federalistické ideje a revoluční písně Rigase Fereose, sborníky Vuka Karadžiće, vznik řeckých kulturně politických časopisů /např. Logios ermias/, vznik a rozvoj novořeckého divadla v Rumunsku atd.

A tu se opět dostáváme k otázce úlohy zahraničních center ve vzájemných stycích balkánských literatur. Vždyť tu se nejen vzájemně ovlivňovaly, nýbrž i stimulovaly jedna druhou, vzájemně na sebe působily a společně přijímaly působení evropských literatur. Už také proto je třeba zkoumat literární procesy na Balkáně vcelku shodně s analogickými procesy v Evropě a Rusku. Je nám všem jasné, že žádná z balkánských literatur se nevytváří jako literatura národní, bez působení kulturních center v

zahraníčí a tedy bez působení ostatních vytvářejících se balkánských národních literatur. Toto naše konstatování dvojnásobně platí zvláště pro počáteční etapy rozvoje a vytváření balkánských literatur.

Tím nijak nechceme tvrdit, že vytváření národní literatury probíhalo ve všech balkánských zemích ve stejném časovém období. Ovšem skutečnost, že všechny balkánské literatury nevznikají současně nebo téměř současně nás nesmí vést k tomu, abychom /jak to dělá např. dodnes bulharská literární historie/ mluvili např. o opožděném rozvoji bulharského obrození. Podobná tvrzení totiž pak vedou některé literární historiky k závěrům, že "zatímco prý západoevropské osvícenství odhaluje lidskou osobnost, bulharské obrození "odhaluje národ" /nácií/. Janem bulharské obrození snad "odhaluje národ"- jak tvrdí Emil Georgiev? Nebylo tomu podobně např. s řeckým nebo srbským obrozením ?

Na závěr bych chtěl podtrhnout ještě tři podle našeho názoru velmi důležité okolnosti:^{1/} že ne pouze např. bulharští nebo řečtí osvícenci, nýbrž také osvícenští činitelé v ostatních balkánských literaturách plnili jak úkoly osvícenské a šířili humanistické myšlenky, tak také závažné aktuální politické úkoly. Za druhé: že jak řečtí, tak i bulharští, srbské, albánské a jiní vlastenci, kteří žili mimo území svého vlastního národa, podporovali a šířili myšlenku, že Rusko osvobodí porobené křesťanské národy. Za třetí: zároveň s touto myšlenkou se však nejprve u řecké diaspory rodí zcela nové myšlenky o sjednoceném boji balkánských národů proti Turkům a o osvobození vlastními silami, bez pomoci zvenčí, ať už z Ruska, z Francie nebo odkudkoliv.

В статье автор обращает внимание на некоторые вопросы, связанные со сравнительным изучением славянских и неславянских литератур Балкан второй половины XVIII-ого и первой половины XIX-го столетия.

Правильный методологический подход к разработке данной проблематики требует от исследователей видеть тесную связь развивающейся литературы данной страны с национально-освободительным и революционно-демократическим движением.

Изучение разных вопросов, напр. Просвещения, должно исходить из предпосылки, что это сложное идеологическое течение развивалось в разных балканских странах по-разному, что оно не развивалось в изоляции от подобных процессов в других европейских странах.

Автор рассматривает вопрос переселения жителей из Балкан в другие области, далее обращает внимание на роль греческой литературы в указанном периоде, на вопросы языка и языковых стилей итд.